

Bogdan Walczak

Akademia im. Jakuba z Paradyża, Katedra Historii Języka
Gorzów Wielkopolski
nataha@amu.edu.pl

Warstwy chronologiczne germanizmów w gwarze miejskiej Poznania

Abstrakt: Autor wyróżnia w gwarze miejskiej Poznania przynajmniej trzy warstwy chronologiczne germanizmów. Pierwsza obejmuje to, co z polskiego języka literackiego bądź z polskich (wielkopolskich) gwar ludowych pozostało w gwarze poznańskiej, a co swoim wiekiem sięga czasów przedpolskich. Druga warstwa, to archaizmy polskiego języka literackiego. Trzecia warstwa to wyrazy, które przenikały do gwary miejskiej Poznania z języka niemieckiego w XIX i na początku XX wieku (okres zaborów). Teoretycznie można by się spodziewać jeszcze jednej, najpóźniejszej warstwy – spadku po latach 1939–1945. Potrzebne są jednak w tym zakresie dalsze badania.

Słowa kluczowe: gwara miejska Poznania, germanizmy, zapożyczenia.

Abstract: The chronological layers of Germanisms in the Poznań sub-dialect. I have identified at least three chronological layers of Germanisms in Poznań urban sub-dialects. The first one encompasses what is left in the Poznań sub-dialect from Polish literary language, or Polish (Wielkopolska) folk sub-dialects dating back to pre-Polish times. The second layer includes archaisms in Polish literary language. The third layer comprises words borrowed by the Poznań sub-dialect from German in the 19th and the early 20th centuries (the Partitions of Poland). Theoretically, another, even younger layer should be expected: the aftermath of the war period (1939-1945). However, further research is required in this respect.

Key words: Poznań sub-dialect, Germanisms, borrowings

Na wstępie chciałbym się odwołać do referatu Tadeusza Lewaszkiewicza *Niemiec-ko-słowiańskie kontakty językowe (perspektywy badawcze)* wygłoszonego na konferencji *Wpływy języka niemieckiego na strukturę gramatyczną i leksykalną dialektów słowiańskich* (Poznań 13–15.05.2014), który zasadnie nam przypomniał, że zarówno język polski w ogóle (jako język narodowy, czyli etniczny¹), jak i gwary polskie (północnej, zachodniej i południowej części polskiego terytorium językowego, a w tym

---

¹ Klasyczne ujęcia zróżnicowania językowego na gruncie polskim przynoszą prace: Klemensiewicz 1953; Urbańczyk 1956 (tutaj pojawia się termin *język etniczny*); Furdal 1973; Wilkoń 1987. Inne ujęcia, w liczbie przynajmniej kilkunastu, stanowią mniej lub bardziej istotne modyfikacje tych czterech ujęć podstawowych.

i gwara miejska Poznania) należą do etnolektalnego obszaru słowiańskiego², który był w największym stopniu wystawiony na silne wpływy języka niemieckiego. Jeżeli przez germanizmy rozumieć, tak jak je rozumiem w tej pracy, elementy językowe (w niniejszym studium ograniczę się do elementów leksykalnych) pochodzenia niemieckiego (tzn. o niemieckiej etymologii) niezależnie od drogi, jaką przeniknęły do gwary miejskiej Poznania – to trzeba stwierdzić, że wpływy niemieckie towarzyszyły całym dziejom zarówno gwary poznańskiej, jak i tych odmian językowych, z których czerpała ona swój zasób leksykalny.

W gwarze miejskiej Poznania można w związku z tym wyróżnić przynajmniej trzy (o potencjalnej czwartej kilka słów w zakończeniu tej pracy) warstwy chronologiczne germanizmów.

Pierwsza obejmuje to, co z polskiego języka literackiego bądź z polskich (wielkopolskich) gwar ludowych pozostało w gwarze poznańskiej, a co swoim wiekiem sięga czasów przedpolskich. Mamy tu tylko jeden pewny przykład. Jest to wyraz *węborek* ‘wiadro’. Jak o tym świadczą dokładne fonetycznie odpowiedniki innosłowiańskie (połańskie *vumberak* (tj. fonetycznie *vǫbork*), czeskie *ubor/oubor*, dolnołużyckie *bórk*, serbochorwackie *ùborak*, słoweńskie *oborek*, staroruskie *uborъкъ*, rosyjskie *uborok*, ukraińskie *uborok*), chodzi o przedpolskie (późnoprąsłowiańskie – wyraz jako prąsłowiański powiększa zasób prąsłowiańskiego dziedzictwa leksykalnego w języku polskim³ i oczywiście winien się znaleźć w SPrasł) zapożyczenie ze staro-górno-niemieckiego *ambar*, które najzupełniej regularnie zostało na gruncie (pra)słowiańskim przyjęte w postaci **ǫborъ*. Vasmer interpretuje wyraz staro-górno-niemiecki jako pożyczkę z łacińskiego *amphora* (Vasmer 1987, 143–144), co z kolei przez greckie dialektalne *amphorá* wywodzi się ostatecznie z greckiego przymiotnika złożonego *am(-phi)phoréus* ‘dosłownie: noszony (za pomocą uchwytów) z obu stron; oburęczny’⁴. Dodajmy, że staro-górno-niemieckie *ambar* w nowszej i współczesnej niemieczyźnie rozwinęło się w *Eimer*, z czego w gwarze poznańskiej mamy dziewiętnastowieczne zapożyczenie gwarowe *ajmerek* ‘wiaderko’. Innych pewnych przykładów germanizmów sięgających chronologicznie doby przedpolskiej, zaświadczonych w miejskiej gwarze Poznania, nie umiałbym w tej chwili podać, ale nie można chyba wykluczyć, że przy skrupulatnym oglądzie poznańskiego zasobu leksykalnego takie germanizmy mogą się znaleźć.

Druga warstwa, bardzo liczna, to archaizmy polskiego języka literackiego (czyli to z germanizmów funkcjonujących w polskim języku literackim od średniowiecza do XVIII wieku, co przetrwało w miejskiej gwarze Poznania). Przykłady: *aprykoza* ‘morela’ (dla oszczędności miejsca rezygnuję z przytaczania form niemieckich –

² Termin *etnolekt*, tak zdefiniowany przez Alfreda F. Majewicza: „**Etnolekt** to bardzo wygodny termin pozwalający na uniknięcie wikłania się w spór o status językowy środka językowej komunikacji danej społeczności, uniknięcie wyboru między takimi terminami jak **język**, **zespół dialektalny**, **dialekt** czy **gwara** – obejmuje on je wszystkie (tzn. etnolektem jest zarówno język, jak i dialekt czy gwara) [...] Etnolekt może być zdefiniowany jako zbiór bardzo bliskich sobie **idiolektów**, tj. języków osobniczych, indywidualnych języków poszczególnych osób” (Majewicz 1999, 95), pozwala na uniknięcie dylematu „język czy dialekt”. Zob. też na ten temat: Walczak 2007.

³ O prąsłowiańskim zasobie leksykalnym w polszczyźnie zob.: Rzepka, Walczak 1992; Jankowiak 1997.

⁴ Wyczerpujące opracowanie historyczne i etymologiczne *węborka* w pracy: Walczak 2005.

podstaw zapożyczenia – zainteresowany czytelnik znajdzie je w rozdziale *Słownictwo* (SGMP, 53–69) i przy poszczególnych hasłach słownikowych w SGMP), *celstat* ‘strzelnica’, *deka* ‘koc, narzuta’ i *deczka* ‘kocyk, serwetka’, *dudki* ‘pieniądze’, *dycht* ‘całkiem’, *dychtowny* ‘odpowiedni, dopasowany’ i *dychtownie* ‘całkowicie, gruntownie’, *forszpan/fuszpan/fuczpan* ‘woźnica’, *funt* ‘pół kilograma’, *gamuła* ‘gamoń’, *gardyny* ‘franki’, *glanc* ‘połysk’, *grajcarek* ‘korkociąg’, *gryf* ‘uchwyt’, *hela* ‘wóz ze skrzynią’, *jaka* ‘kurtka, bluza’ i *jaczka* ‘marynarka’, ‘kaftanik’, *jupa* ‘kurtka’, *kachel* ‘kafel’ i *kachlowy* ‘kaflowy’, może *karbonada* ‘schab’ (jeśli to nie galicyzm), *kasta* ‘skrzynia’, *kejter/kiejter* ‘pies, kundel’, ‘niegodziwiec’, ‘malec’, *kinderbal* ‘balik dziecięcy’, *kis* ‘żwir’, *kłofsta* ‘kłoda’, *knyp* ‘nóż’, *karbal/korbol* ‘dynia’, *litkup* ‘poczęstunek po dobitym targu’, *majsel* ‘przecinak’, *mantel* ‘płaszcz’, *murzyć* ‘brudzić, zwłaszcza sadzą, węglem itp.’ i pochodne (formacje prefiksalne), *mus* ‘konieczność’, *nudle* ‘makron’, może *paltot* ‘płaszcz’ (jeśli to nie galicyzm), *pupka* ‘lalka’, *rajzender* ‘podróżny’, *rant/rand* ‘krawędź, skraj’, *rubanek* ‘strug, hebel’, *rychtować* ‘przygotowywać’ i pochodne (formacje prefiksalne), *rychtyk/rychtyg* ‘akurat, dokładnie, w sam raz’, ‘w porządku’, ‘rzeczywiście’, *stelmach* ‘kołodziej’ i *stelmaszka* ‘żona kołodzieja’, *szabel* ‘fasolka szparagowa’, *szablak* ‘fasolka szparagowa’, *szefel* ‘miara objętości’, *szlicht/szlichta* ‘gładź’, *szpanować* ‘naprężyć’, *sztuk* ‘kawał’, *szyfcik* ‘trzępień’, *szyftować się* ‘stroić się’ i pochodne (formacje prefiksalne), *szuwaks* ‘czarna pasta do butów’, *szwajsować* ‘spawać’ i pochodne (formacje prefiksalne), *taszka* ‘teczka, torebka itp.’, *tum* ‘katedra’, *tutka* ‘gilza (do papierosów)’, *waserwaga* ‘poziomica’, *werkmistrz* ‘majster’, *westka* ‘kamizelka’, *winkiel* ‘narożnik, róg’, *wyc/wic* ‘żart’, *wystrychnąć się* ‘wystroić się’, *zaborgować* ‘udzielić kredytu’, *zoolog/zolog* ‘zoo, ogród zoologiczny’ itd.

Oprócz germanizmów-archaizmów leksykalnych *stricto sensu* należą też do tej warstwy chronologicznej archaizmy semantyczne, czyli zachowane znaczenia germanizmów niegdyś „literackich” (tzn. składników polskiego języka literackiego), jak *ganek* ‘wąskie przejście, korytarz’ czy *haczyk* ‘pogrzebacz’. Stosunkowo nieliczne są kalki strukturalne⁵, jak *macoszka* ‘bratek’ (według niemieckiego *Stiefmütterchen* ‘bratek’), *szkolnik/szólnik* ‘uczeń’ i *szkolnica/szólnica* ‘uczennica’ (według niemieckiego *Schüller* i *Schüllerin*) czy *świętojanka* ‘porzeczką’ (według niemieckiego *Johannisbeere* ‘porzeczką’). Wyjątkowo trafia się germanizm wykolejony (zmodyfikowany, przekształcony) formalnie, jak *mateklosy/materklosy* ‘rupiecie’ wobec dawnego (staropolskiego *sensu largo*⁶) *materklasy* ‘graty, rupiecie’ i ‘manatki’. Wreszcie bywa i tak, że jedynym śladem po staropolskim germanizmie jest w gwarze miejskiej Poznania derywat – jak *bindka* ‘krawat’ wobec staropolskiego *binda* ‘wstęga, szarfa, przepaska’.

Na koniec do tej drugiej warstwy chronologicznej należą też niemieckiego pochodzenia dialektyzmy (tzn. wyrazy nigdy nie znane polskiemu językowi literackiemu), które w gwarach polskich (głównie oczywiście wielkopolskich) pojawiły się jako zapożyczenia z niemieckiego w okresie od średniowiecza do XVIII wieku, a do poznańskiej gwary miejskiej przenikały do lat dwudziestych (wówczas bodaj najobficiej)

⁵ W kwestii kalk wciąż niezastąpionym kompendium jest monografia: Obara 1989.

⁶ O różnym rozumieniu terminu *staropolski* zob.: Walczak 2006.

XX stulecia. Poza miejską polszczyzną Poznania mają one różne zasięgi terytorialne (Wielkopolska lub tylko jej część, Wielkopolska – Krajna – Kujawy – Pomorze, Wielkopolska – Śląsk – Małopolska (najczęściej tylko zachodnia), cała Polska północna, zachodnia i południowa aż po Lwów⁷ itd.). Między innymi należą tu:

bobel ‘bobek’, *bruch* ‘przepuklina’, *bryle* ‘okulary’, derywat *dyszulka* ‘dyszel’, *grajfnąc* ‘chwycić, capnąć’, *gotalina* ‘pasta do butów’, *kalafa* ‘twarz, gęba’, *karasol/karasola/karasela* ‘karuzela’, *klopnąc* ‘sprzedać’, *knebel(ek)* ‘kijek, patyk’, *kolona/kolona* ‘zespół roboczy’, *labija* ‘uczta, zabawa’, *land* ‘wieś’, *luntrus/luńtrus* ‘łobuz, chuligan’, *luńt/lujnt/lunt* ‘kawał’ i ‘łajdak’, *mauszel* ‘rodzaj gry w karty’, *rechlać się/rachlać się* ‘gramolić się, niezgrabnie się poruszać’, *repeta* ‘gęsta zupa, najczęściej jarzynowa, stanowiąca jednogarnkowy obiad’, *retynta/retenta* ‘narzędzia’, także ‘graty, rupiecie’, *szmaja* ‘mańkut’, *szpilorek/špilorek* ‘narzędzie do przekłuwania materiału’, *szpryt* ‘spirytus’, derywat *szwagrocha* ‘szwagier’, *telbuch* ‘grubas’, *westfalka* ‘metalowy piec kuchenny’ itd.

Na trzecią, najliczniejszą, warstwę chronologiczną germanizmów w gwarze miejskiej Poznania składają się wyrazy, które przenikały do niej z języka niemieckiego w XIX i na początku XX wieku (przypomnijmy, że Poznań należał do Prus w latach 1793–1919, z kilkuletnią przerwą w latach 1807–1814, gdy wchodził w skład Księstwa Warszawskiego). Na skutek powszechnej (od lat sześćdziesiątych XIX stulecia) dwujęzyczności i przemiennej używania obu języków, polskiego i niemieckiego⁸, wyrazy niemieckie przenikały bezpośrednio do polszczyzny Poznania. Należą do tej warstwy germanizmy, które nie są (ani nigdy nie były) znane polskiemu językowi literackiemu – mogą natomiast występować na szerokim obszarze gwar wielkopolskich lub jeszcze szerszym – gwar całego byłego zaboru pruskiego, nie ma jednak podstaw, by przyjmować pośrednictwo gwar wielkopolskich w procesie ich przenikania do poznańskiej gwary miejskiej (przeciwnie – wszystko wskazuje na to, że mieliśmy tu do czynienia z bezpośrednim i jednoczesnym wpływem niemczyzny, uwarunkowanym znanymi okolicznościami historycznymi, na wszystkie substandardowe odmiany polszczyzny w zaborze pruskim). Wymienimy tu dla przykładu:

aŃa ‘małpa’, *ajmerek* ‘wiaderko’, *ajnfach* ‘prosty, zwyczajny’ i ‘prosto, zwyczajnie’, *ajntop* ‘jednogarnkowa potrawa, zwykle wieloskładnikowa zupa’, *ajzbajna* ‘golonka’, *ajzol* ‘kawałek żelaza, żelastwo’, *ancug* ‘garnitur’, *antrejka* ‘przedpokój’, *ausdruk* ‘wyrażenie, wyraz’, *bachać się* ‘kapać się’, *badejki* ‘kąpielówki’, *bademajster* ‘kąpielowy, nadzorujący kąpielisko’, *baka* ‘policzek’, *balangza* ‘równowaga’, *bamber* ‘chłop, zwłaszcza bogaty’, ‘prostak’, *bana* ‘pociąg’, *banszuc* ‘strażnik kolejowy’, *bauer* ‘gospodarz’, *baumajster* ‘mistrz budowlany’, *bejmy* ‘pieniądze’, *bigiel* ‘wieszak, ramiączko’, ‘kant u spodni’, *biglować* ‘prasować’ i pochodne (derywaty prefiksalne), *biksa* ‘puszka’, *blachmierz/blachnierz* ‘blacharz’, *blajba* ‘nocleg; tymczasowe mieszkanie’, *blałka* ‘wagary’, *blaumontak* ‘próżniaczy poniedziałek’, *blaža* ‘bąbel’, *blondka* ‘lemoniada’, *blubrać* ‘głędzić’, *blubry* ‘brednie, bzdury’, *blyce* ‘okulary’, *blycki* ‘klucz na-

⁷ Szczegóły w SGMP. O wyrazach, które zasięgiem terytorialnym sięgają aż Lwowa, zob.: Walczak 1998.

⁸ Więcej o tle historycznym w kontekście zjawisk i procesów językowych w zaborze pruskim zob.: Walczak 1985; Walczak 2015.

stawny', *blycować* 'zerkać', *brant* 'pragnienie, kac', *brecha* 'łom', *brechsztang* 'łom', *bremsować* 'hamować', *brendka* 'bimber', 'denaturat', *bryfkasta* 'skrzynka na listy', *bryfmarka* 'znaczek pocztowy', *bubek* 'walec', *buchta* 'więzienie', *bumelcug* 'powolny pociąg na drugorzędnej linii', *bums/bumbs* 'zabawa', 'lokal rozrywkowy', *byrgerka* 'szkoła miejska', *colog* 'ogród zoologiczny', *cug* 'pociąg', *cwajka* 'dwójka (jako numer linii tramwajowej)', *cyga* 'koza', *dalas* 'bieda, nędza', 'biedak, nędzaryz', *dekiel* 'czapka', *deknąc* 'uderzyć', *destylia/destylia* 'wytwórnia wódek z wyszynkiem', *dojczkatolik* 'Niemiec wyznania katolickiego', *drach/dracheta/drachyta* 'latawiec', 'rondo kapelusza', *dryker/drykier* 'uchylający się od obowiązku', *durch* 'zupełnie', 'ciągle', *dynks* 'rzecz, której nazwy mówiący nie zna lub nie może sobie przypomnieć', *ejber* 'osiłek', 'chuligan', *eka* 'narożnik, róg, kąć', 'paczka, banda', *elwa* 'jedenastka', *ema* 'dziewczyna', *erbnąc* 'ukraść', *fachówka* 'budynek o konstrukcji szachulcowej', *faferfłoki* 'płatki owsiane', *faksy* 'żarty, figle', *famula* 'rodzina', *fana* 'chorągiew', *fater/fofter* 'ojciec', *feca* i *fecka* 'kawalek, strzęp', *fefermyncki* 'cukierki miętowe', *fefry* 'strach', *fif* 'psota, żart, figiel', *fifny* 'zgrabny, szykowny', 'sprytny, zręczny' i *fifnie* 'zręcznie, sprytnie', *fora* 'fort', *fras* 'jedzenie', *frech* 'bezcelny', 'bezcelnie', *frech-kunda* 'zuchwalec, zawiadyka', *frechowny* 'bezcelny' i *frechownie* 'bezcelnie', *fucha* 'piłka nożna', *fumel* 'pomyłka, zwłaszcza w grze w karty', *fumlować* 'mylić się, zwłaszcza w grze w karty', *funcka* 'lampa naftowa', *funkta* 'praca; miejsce pracy', *furt* 'ciągle', *fusłapa* 'parzybroda (zupa z białej lub włoskiej kapusty)', *futer* 'pożywienie', 'pasza', *fyrteł* 'część miasta, dzielnica, okolica', *gajgi* 'skrzypce', *galart* 'galareta z mięsa', *ganc* 'zupełnie, całkiem', *garować* 'spać', *gemelkasta* 'pojemnik na śmieci', *gemiza* 'sklep warzywny', *gemyla* 'śmietnik', 'śmieci', *gibać* – *gibnąć* 'dźwigać, dźwignąć', *gichnąć* 'nalać', 'oblać', 'lunąć', *gis* 'deszcz, ulewa', *giskanka* 'konewka', *gisować* 'padać (o deszczu)', 'podlewać', 'polewać', *glaca* 'łysina', 'głowa', *glajcha* 'poziomica', *glazejka* 'ślizgawka', *glazejki* 'rękawiczki skórzane', *grajfnąc* 'capnąć', *gryc* 'kaszka', *gryczpan* 'bukszpan', *haczka* 'motyka', *halbceylinder* 'rodzaj cylindra (nakrycia głowy)', *halbka* 'pół papierosa', *hamster* 'spekulant', *hazaj* 'zając', *hecować* 'podzegać, podburzać', *hejbować*–*hejbnąc* 'podnosić, unosić; podnieść, unieść', *hejbnąc się* 'zdobyć się na co', *heklować* 'szydełkować', *heksa* 'jędza', *hoje* 'spodnie', *ibować się* 'ćwiczyć się', *jamery* 'narzekania, biadolenie', *jok* 'żart, dowcip, figiel', *kajlerajka* 'bójka', *kaker/kakier* 'dziadyga', *kamszyk* 'karkówka', *kana* 'konew, dzbanek', *kanka* 'bańka, dzbanek', *kanona* 'armata', *kepa* 'skok do wody na głowę', *kikać* – *kiknąć* 'zerkać, zerknąć', *kileblondka* 'lemoniada', *kilować* 'studzić, chłodzić', *kipa* 'niedopałek papierosa', *kirus* 'pijak', *kista* 'skrzynia', *klacz* 'bryk', *klajdnąc się* 'ubrać się', *kamlot* 'kamień', *klapnąc* 'pomyślnie się ułożyć, szczęśliwie się zakończyć', *klapsztula* 'podwójna kromka chleba', *klara* 'słońce', *klem/klým* 'twardy cukierek', *kluft* 'garnitur', *klunkry* 'graty, rupiecie', 'łachmany', *knara* 'pistolet', 'karabin', *knobloch/ knobloszek/knobloszka* 'kiełbasa parówkowa', *knochłować* 'faulować', *knot* 'baty, lanie', *knyp* 'przemysłny sposób', *knykry* 'pumpy', *knyks* 'dyg', *knypsać* – *knypsnąc* 'pstrykać, pstryknąć', *kober* 'kosz', *kopel* 'pas', *kornus* 'żytniówka', 'pijak', *kryka* 'laska', *kuczer/kucier* 'woźnica', *kunda* 'klient', 'cwaniak', 'łobuz', *kurbelka* 'korbka', *kwirlejka* 'mątewka', *lachać się* 'śmiać się', *laczki* 'obuwie domowe', *lajcha* 'cherlak', *lajerka* 'katarynka', *lajsnąc* 'sprawić', *langaj* 'człowiek wysoki', *langus* 'człowiek wysoki', *laubzega/laubzyga* 'piłka włosowa', *laufbursz* 'goniec', *laufki*

‘wrotki’, *launa* ‘dobry humor, nastrój’, *leberka* ‘wątrobianka’, *libowanie* ‘spółkowanie’, *lofer* ‘łazęga, powsinoga’, *los/lols* ‘precz’, *lumpy* ‘ciuchy’, ‘szmaty’, *macha* ‘szachrajstwo’, *machler/machlyrz* ‘oszust’, *madrac* ‘materac’, *majluft* ‘majówka’, *mana* ‘drużyna sportowa’, *markierować* ‘lawirować’, *merknać się* ‘zorientować się’, *mostrych* ‘musztarda’, *mota* ‘mól’, *muki* ‘dąsy’, *mustro* ‘wykrój, forma’, *myst* ‘byle co’, *mytelka* ‘rodzaj szkoły ponadpodstawowej’, *nachtop* ‘nocnik’, *nakastlik/nachkastlik* ‘nocny stół’, *nastalować* ‘nastawić’, ‘wyregulować’, *nasztramować* ‘naciągnąć, napiąć’, *nazorgować* ‘nagromadzić, naskładać’, *neper* ‘mężczyzna z marginesu społecznego’, *nona* ‘zakonnica’, ‘dewotka’, *nupel* ‘smoczek’, *nuta* ‘ prostytutka’, *nyga* ‘komar’, *ojla* ‘sowa’, *paker* ‘pakowacz’, *pamper* ‘pajac’, *pana* ‘guma (przebita dętka)’, *petrol* ‘nafta’, *plala* ‘plandeka’, *platowa* ‘dialekt dolnoniemiecki’, *plejdranie* ‘gadanina’, *plyndz/plendz/plindz* ‘placek ziemniaczany’, *podrychtować* ‘podszykować, naprawić’, *pokramować* ‘poflirtować’, *pryma* ‘niższa klasa gimnazjalna’, *przekipnąć się* ‘przechylić się’, *przyzolić* ‘uderzyć’, *puc* ‘tynk’, *puce* ‘tynkarz’, *pucować* ‘tynkować’, *pufmutter* ‘burdelmama’, *pumpować* ‘pożyczać’, *pupensztuba* ‘pokój dla lalek’, *puteradło* ‘czupiradło’, *racha* ‘złość, gniew’, *rajberka* ‘packa do wygładzania tynku’, *rajbucha* ‘kradzież’, *raje* ‘urok, wdzięk’, ‘spryt, dowcip’, *rajchnąć* ‘starczyć’, *rajcować* ‘kusić, wabić, podniecać’, *rajcowny* ‘pełen wdzięku’, ‘dowcipny, zabawny’ i *rajcownie* ‘świetnie’, ‘z wdziękiem’, *rajka* ‘grządka’, *rajpacz* ‘pejcz’, *rajzefiber* ‘podniecenie przed podróżą’, *rajzekofer* ‘waliza’, *rajzetasz* ‘torba podróżna’, *rajzować* ‘wędrować’, *raus/rafs* ‘precz, wynocha’, *rapel* ‘bzik, fioł’, *raszpel* ‘bzik’, ‘głupota’, *raubszy* ‘rabuś, bandyta’, *redyska* ‘rzodkiewka’, *rodle* ‘sanki’, *rodlować* ‘jeździć na sankach’, *rojber* ‘łobuziak, niepoń, urwis’, *rolwaga* ‘ciężki wóz transportowy’, *rozkwirlać* ‘roz mieszać mątwką’, *rugzak* ‘plecak’, *ruk cuk/rukuk* ‘szybko, w mig’, *ruła* ‘spokój, opanowanie’, *rumel* ‘rwetes, wrzawa’, *rycht* ‘dokładnie’, *rychtyczny* ‘właściwy, trafny’, *ryczka* ‘stołek’, *rydel* ‘daszek u czapki’, *rygielek* ‘zamek’, ‘kłódka’, *ryn !* ‘rym !, buch!’), *selterka* ‘rodzaj gazowanej wody do picia’, *siber* ‘zasuwka w piecu’, *siber* ‘rodzaj tańca’, *sipa/szypa* ‘łopata, szufla’, *smelka* ‘zupa z chleba lub z bułki’, *sosyska* ‘parówka’, *sportka/szportka* ‘spacerówka’, *spucować/spucnąć* ‘zjeść’, *stalować się* ‘udawać’, ‘wywyższać się’, *stokfiszszupa* ‘zupa z suszonego dorsza’, *szabel/szabelek* ‘fasolka szparagowa’, *szabraka* ‘kurtka, marynarka’, *szachtować* ‘kopać’, *szafner* ‘konduktor’, *szago* ‘krzywo, ukośnie’, *szagówki/szagole* ‘kopytka’, *szajba* ‘bzik, obłęd’, *szajskop* ‘dureń (gra w karty)’, *szalcany/szalczy* ‘karowy’, *szalek* ‘karo’, *szczekiel* ‘klipa’, *szlachtus* ‘rzeźnik’, *szlajfka* ‘kokarda’, *szlagzana* ‘bita śmietana’, *szlank* ‘szczupły’, *szlankowny* ‘szczupły’, *szlojderka* ‘proca’, *szlyc/szryc* ‘rozcięcie z tyłu marynarki’, *szmejker/szmejker/szmeke* ‘brukowiec’, *szmela* ‘rodzaj zupy ziemniaczanej’, *szmergiel* ‘bzik’, *szmucha* ‘oszustwo’, ‘kradzież’, *szmuchać (się)* ‘brudzić (się)’, *sznajdera* ‘proca’, *sznapura* ‘wódka niskiej jakości’, *szneka* ‘drożdżówka’, *sznupa* ‘twarz, gęba’, *sznyt* ‘równo obcięty uskok włosów na karku’, *sznytka* ‘kromka chleba, kanapka’, *sznytloch/sznytlok* ‘szczypiorek’, *szpanga* ‘spinka do włosów’, *szparować* ‘oszczędzać, ciuć’, *szpek* ‘boczek, słonina’, *szpeknąć* ‘spojrzeć, zobaczyć’, *szplin* ‘postrzeleniec, wariat’, *szporać* ‘oszczędzać, ciuć’, *szprechać* ‘mówić po niemiecku’, *szpryca* ‘strzykawka’, ‘łanie, wycisk’, *szpyc* ‘wzrok’, ‘wejrzenie’, *szpyca* ‘czubek, wierzchołek’, ‘uderzenie piłki noskiem buta’, *szpycer* ‘zezowaty’, *szpycka* ‘cygarniczka’, *szpycować* – *szpycnąć* ‘spoglądać; spojrzeć, zobaczyć’, *szpyndnąć* ‘ofiarować, zafundować’, *szru-*

ber/šruber ‘szczotka ryżowa’, *sztapel* ‘stos desek’, *sztaplować* ‘układać deski w sztaple’, *sztekiel/sztekel* ‘klipa’, *sztender* ‘stojak’, ‘trzepak do dywanów’, *sztram/štram* ‘prosty, wyprężony, napięty; prosto’, *sztramować się* ‘prostować się, wyprężać się’, *sztramowny* ‘szykowny, elegancki’, *sztreiber* ‘kujon’, *sztrojfelek* ‘kawalek, plasterek’, *sztrykować* ‘robić na drutach’, *sztuła* ‘kromka’, *sztulpy* ‘szywne mankiety u koszuli’, *sztumel/sztrumel* ‘niedopałek papierosa’, *sztumfa* ‘szywna atmosfera’, *sztýchówka* ‘łopata’, *sztýchpróba* ‘próbna sztuka’, ‘próba (czynność)’, *sztyfle* ‘długie buty’, *sztyft* ‘uczeń rzemieślniczy’, ‘nowicjusz’, ‘pomocnik’, *szucher* ‘oszustwo’, ‘coś śmiesznego, zabawnego’, *szuchrować* ‘oszukiwać’, ‘żartować’, *szuflera/szuflera* ‘suwmiarka’, *szut* ‘miał węglowy’, ‘bilon’, *szwaja* ‘noga, zwłaszcza brudna, o nieprzyjemnym zapachu’, *szwajsaparaty* ‘nogi, zwłaszcza brudne, o nieprzyjemnym zapachu’, *szwamka* ‘gąbka’, *szwela* ‘podkład kolejowy’, *szwulek* ‘pederasta’, *szwung* ‘ciąg, pęd, impet, szybkość’, *ślamkreda/ślamkryda* ‘farba kredowa’, *ślómpa/ślumpa* ‘brudna, śmierdząca ciecz’, ‘niechlujna kobieta’, *ślumper* ‘brudas, obdartus’, *ślyps/ślips* ‘krawat’, *śrupok* ‘szczotka ryżowa’, *tafelka* ‘tabliczka’, *tafelek* ‘kawalek, plasterek’, *taszenlampa* ‘latarka kieszonkowa’, *tonkać/tónkać* ‘maczać, zanurzać’, *topek* ‘nocnik’, *twyst* ‘włóczka do cerowania’, *tytka* ‘torebka papierowa’, *ubrechtac (się)* ‘ubrudzić (się)’, *uszparować* ‘zaoszczędzić, uciulać’, *uszporac* ‘zaoszczędzić, uciulać’, *uślómprany* ‘ubrudzony’, *utonkać (się)/utónkać (się)* ‘umoczyć (się)’, ‘utopić (się)’, *wajcha* ‘zwrotnica’, *wanca/wancka* ‘pluskwa’, *wazka* ‘balia’, *weg* ‘precz’, *weko* ‘słój do zapraw’, *wiks* ‘lanie, bicie’, *wiksa* ‘pasta do butów’, *wiksować* ‘pastować’, *winklówka* ‘kątownik’, *wuchta* ‘wielka ilość, masa, mnóstwo’, *wyrajbować* ‘wyciąć otwór’, *wyszpanowany* ‘naciągnięty, naprężony’, *wysztramowany* ‘wyprostowany, wyprężony, sztywny’, *zabremzować* ‘zahamować’, *zajzajer* ‘kwas solny’, *zarościały* ‘zardzewiały’, *zดาลasiały* ‘zabiedzony’, ‘osowiały, zmartwiony’, ‘zmęczony, z mordowany’, *zemelka* ‘bułczanka’, *zicherhajtk/zihajtk* ‘agrafka’, *zójcha* ‘smród’, *zoldaj* ‘żołnierz, zwykle niemiecki’, *zolować* ‘zelować’, *zólówka* ‘zelówka’, *zorgować* ‘zabiegać o coś, gromadzić’, *zynder* ‘łobuz, nierób, obibok’ itd.

Kalk słowotwórczych i znaczeniowych jest w tej warstwie niewiele, gdyż w potocznej polszczyźnie Poznania w warunkach historycznych XIX i pierwszych lat XX wieku, przy powszechnym bilingwizmie polsko-niemieckim, nie wystrzegano się germanizmów formalnoznaczeniowych, mniej lub bardziej zaadoptowanych do języka polskiego (samokontrola użytkowników polszczyzny w tym względzie pojawiała się dopiero na poziomie języka literackiego, w którym, jak wiadomo, zakorzeniło się podówczas wiele kalk strukturalnych i semantycznych, których obcość generalnie nie była odczuwana (uświadamiana) przez użytkowników polszczyzny). Z kalk strukturalnych przytoczymy *obkładać* ‘wędlić, ser itp. na kanapce’ (według niemieckiego *Belag*), też *obkładać* – *obłożyć*, *obłożenie* (według niemieckiego (*die Brote*) *belegen*), serię *odkluścić*, *przekluczyć*, *zakluczyć* itp. ‘otworzyć zamek kluczem’, ‘zamknąć na klucz’ (według niemieckiego *ausschliessen*, *verschliessen*, *zuschliessen* itp.) czy *wietrznik* ‘ptyś’ (według niemieckiego *Windbeutel*). Przykłady kalk semantycznych: *kij* ‘piętro’ (według niemieckiego *Stock*), *odebrać się* ‘zrobić sobie zdjęcie’ (według niemieckiego *abnehmen*), *pojedynczy* ‘prosty, zwyczajny’ i *pojedynczo* ‘prosto, zwyczajnie’ (według niemieckiego *einfach*), *skrzydło* ‘fortepian’ (według niemieckiego *Flügel*) czy *związek* ‘połączenie kolejowe’ (według niemieckiego *Verbindung*).

Germanizmy tej warstwy stanowią około 29% całości leksyki (rozumianej dyferencyjnie⁹) gwary miejskiej Poznania¹⁰. Z oczywistych względów jest to warstwa receywna i zamknięta (co najwyżej może do niej dojść kilka kalk, gdyż te są najtrudniejsze do zidentyfikowania).

Z drugiej jednak strony jest to warstwa bardzo charakterystyczna, zawsze zwracająca uwagę i stąd chętnie wyzyskiwana w tekstach stylizowanych na gwarę poznańską. Stanisław Wasylewski tak napisał o przybyszach z „ciepłych krajów” (w Poznaniu zwanych hurtem *Galicjokami z Kóńgresowy*):

„Posprawiali sobie ogromne notesy, i dalejże zapisywać wszystko, czego w domu nie słyszeli. Pieczołowicie i skrzętnie wycinają ogłoszenia z dzienników, układają słowniki targowe i kuchenne, zapisują niezrozumiałe dla nich pożyczki z gwary [tzn. z gwary wiejskiej – B.W.] i wreszcie z największą uciechą – germanizmy” (Wasylewski 1930, 94).

Teoretycznie można by się spodziewać jeszcze jednej, najnowszej, najpóźniejszej warstwy – spadku po latach 1939–1945. Jak wiadomo, Poznań znalazł się wówczas na ziemiach bezpośrednio wcielonych (26 października 1939 roku) do Rzeszy (w okręgu Reichsgau Posen, przekształconym 29 stycznia 1940 roku w Reichsgau Wartheland). Pozostawał więc w czasie wojny i okupacji w innych warunkach niż na przykład Warszawa czy Kraków. Jednak językowych śladów tego odrębnego usytuowania naszego miasta brak (funkcjonują – czy raczej funkcjonowały – w Poznaniu tylko ogólnopolskie historyzmy typu *ausweis* czy *kenkarta*, brak swoistych historyzmów poznańskich czy wielkopolskich, właściwych ziemiom włączonym bezpośrednio do Rzeszy. Może dalsze dokładniejsze badania coś w tym względzie ujawnią, ale na razie wynik jest ujemny)¹¹.

Generalnie poznańska gwara miejska potwierdza syntetyczne uogólnienia Tadeusza Lewaszkiewicza z jego – wspomnianego już na początku tekstu – szkicu *Niemiecko-słowiańskie kontakty językowe (perspektywy badawcze)*.

Literatura

- Furdal A., (1973), *Klasyfikacja odmian współczesnego języka polskiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Jankowiak L.A. (1997), *Prasłowiańskie dziedzictwo leksykalne we współczesnej polszczyźnie ogólnej (na podstawie „Słownika prasłowiańskiego”, t. 1–7)*, Warszawa.
- Klemensiewicz Z. (1953), *O różnych odmianach współczesnej polszczyzny*, Warszawa.
- Majewicz A. F. (1999), *Języki wymierające i zagrożone – stan i perspektywy*, [w:] W. Maciejewski, *Świat języków (Wielka encyklopedia geografii świata, t. XIV)*, Poznań.
- Obara J. (1989), *Teoretyczne problemy kalkowania*, Wrocław.

⁹ Zob. B. Walczak 2004.

¹⁰ Zob. rozdział *Słownictwo w Słowniku gwary miejskiej Poznania*, jw., s. 53–69.

¹¹ O germanizmach w gwarze miejskiej Poznania (choć nie w przyjętym tutaj aspekcie chronologiczno-stratyfikacyjnym) traktują prace: Walczak, Witaszek-Samborska 1989; Walczak 1992.

- Rzepka W. R., Walczak B. (1992), *Stratyfikacja prasłowiańskiego dziedzictwa leksykalnego w polszczyźnie (Uwagi po lekturze Słownika prasłowiańskiego)*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, Seria VIII, Językoznawstwo, Warszawa, s. 217–223.
- SGMP**, *Słownik gwary miejskiej Poznania*, pod red. M. Gruchmanowej i B. Walczaka, Warszawa–Poznań 1997.
- SPrasl**, *Słownik prasłowiański*, pod red. F. Sławskiego, t. 1–8, Wrocław–Warszawa–Kraków 1974–2001.
- Urbańczyk S. (1956), *Rozwój języka narodowego. Pojęcia i terminologia*, [w:] *Z dziejów powstawania języków narodowych i literackich*, pod red. Z. Stiebera, Warszawa, s. 9–36.
- Walczak B. (1985), *Gwara poznańska dawniej i dziś*, „Życie i Myśl”, nr 1/2, s. 90–109.
- Walczak B. (1992), *Wpływy niemieckie w polszczyźnie Poznania*, „Kronika Miasta Poznania”, nr 1–2, s. 67–75.
- Walczak B. (1998), *Zbieżności leksykalne lwowskiego balaku i poznańskiej gwary miejskiej*, [w:] *Матеріали міжнародної славістичної конференції пам'яті професора Костянтина Трофимовича (1–3 квітня 1998 року) – у двох томах*, t. 1, Львів, s. 146–151.
- Walczak B. (2004), *Polszczyzna mówiona mieszkańców miast – opis pełny czy dyferencyjny?*, [w:] *Polszczyzna mówiona mieszkańców miast. Księga referatów z konferencji językoznawczej w Białymstoku*, pod red. H. Sędziak, Białystok, s. 25–31.
- Walczak B. (2005), *Notatka etymologiczna: węborek*, [w:] *Czynić słowami. Studia ofiarowane Krystynie Długosz-Kurczabowej*, pod red. H. Karaś, Warszawa, s. 343–351.
- Walczak B. (2006), *Staropolszczyzna – zakres pojęcia na płaszczyźnie historycznojęzykowej*, [w:] *Staropolszczyzna piękna i interesująca*, t. 1, pod red. E. Koniusz i S. Cygana, Kielce, s. 11–17.
- Walczak B. (2007), *Status etnolektu (problem: „język czy dialekt”?) w polskiej literaturze językoznawczej*, [w:] *leksykalno-stylistyczne zjawiska w polszczyźnie ogólnej*, pod red. E. Skorupskiej-Raczyńskiej i J. Rychter, Gorzów Wielkopolski, s. 115–124.
- Walczak B. (2015), *Geneza poznańskiej gwary miejskiej*, „Kronika Miasta Poznania”, nr 2 (*Gwara*), s. 7–22.
- Walczak B., Witaszek-Samborska M. (1989), *Wpływy niemieckie w gwarze miejskiej Poznania*, [w:] *Interferencje językowe na różnych obszarach Słowiańszczyzny*, pod red. S. Warchoła, Lublin, s. 285–295.
- Wasylewski S. (1930), *Na końcu języka*, Poznań.
- Wilkoń A., (1987), *Typologia odmian językowych współczesnej polszczyzny*, Katowice.
- Фасмер М. (1987), *Этимологический словарь русского языка*, t. IV, Москва.

